

**До 120-річчя від дня
народження історика,
краєзнавця, музеолога,
архівіста, бібліофіла
Василя Базилевича**

«ІСТОРИК І МРІЙНИК»

(до 120-річчя від дня народження Василя Митрофановича Базилевича)

У статті висвітлено основні віхи життя історика Василя Митрофановича Базилевича (1893-1942), показано його внесок у розвиток спеціальних історичних дисциплін, музейництва, краєзнавства, киевознавства, декабристознавства.

Ключові слова: Базилевич Василь Митрофанович, декабристознавство, киевознавство.

Майже чверть століття тому відомий київський учений С. І. Білокінь висловив думку про потребу увічнення «в нашому місті» пам'яті «земляка-історика В. М. Базилевича» [1]. Відтоді, хоч і не з'явилося в Києві відповідної меморіальної дошки, але наукова і педагогічна діяльність професора Базилевича стала предметом дисертаційного дослідження [2], статті про нього опубліковано в наукових [3-8] і довідкових виданнях [9-14] та Вікіпедії [15], його пам'яті присвячують наукові заходи [16]. Отже, ім'я Василя Митрофановича Базилевича не можна назвати забутим. Однак щодо його непростой долі ще багато питань залишилося без відповідей. Таємниці життя і смерті «історика і мрійника», яким він сам себе вважав [17, с. 54], ще належить достеменно з'ясувати.

Його життя почалося з непоправної втрати в родині – в рік народження Василя [18] пішов у інший світ 49-річний батько – мировий суддя Митрофан Григорович Базилевич [19, арк. 6]. Найближчим другом і порадицею стала для сина мати – Зінаїда Михайлівна, з відомого роду київських міщан Личкових. Можливо, тому хлопчик виростав ідеалістом і мрійником. Світогляд юнака формувався також під впливом атмосфери Першої Київської чоловічої (Олександрівської) класичної гімназії, славної своїми видатними наставниками: директор М. В. Стороженко – історик, вихованець В.Б. Антоновича; викладачі М. І. Тростянецький, О. Лобачевський, А. Рогозинський та ін., і не менш у майбутньому видатними учнями: письменники М. О. Булгаков та К.Г. Паустовський, державно-політичний діяч О. Я. Шульгин, основоположник української школи патофізіології, ендокринології і геронтології О.О. Богомолець, підприємець і державний діяч М.І. Терещенко та ін. Ключовою ідеєю аристократичного навчального закладу, який невдовзі здобув звання імператорського,

була відданість монарху та самодержавній Росії. Їй підпорядковувалася і діяльність організації учнівської молоді «Двухглавый орел», членом якої став гімназист Базилевич. Навчався він «при отличном поведении» [19, арк. 2] з 17 серпня 1902 р. по 8 червня 1910 р. без особливих труднощів, досить рівномірно й наполегливо, віддаючи перевагу гуманітарним предметам й виявляв схильність до поетичної творчості. Попри те, що так і залишився «ником не признанным поэтом» [17, с. 54], Василь Базилевич до кінця життя зберіг потяг до римунання. Не менше він любив практичні заняття «по Киеву», під час яких гімназисти відвідували виставки і музеї, їздили за місто. З роками Київ став для нього не лише улюбленим містом, кожен куточок якого був дорогим з дитинства, а «його спеціальністю і пристрасною» [1]. Захоплення юнака літературою та історією рідного краю відбилися в ате-статі зрілості: саме з цих предметів (ще з закону Божого і законознавства) він отримав відмінні оцінки [19, арк. 1]. Очевидно, не випадковим був і вибір життєвого шляху. Після закінчення восьмирічного курсу гімназії, в липні 1910 р., Василь Базилевич вступив на історико-філологічний факультет Імператорського університету св. Володимира в Києві.

Остаточному визначенню наукових зацікавлень сприяла участь студента Базилевича в роботі історико-етнографічного гуртка (семінарія) професора М. В. Довнар-Запольського (теж свого часу випускника 1-ї гімназії» [20]). Основна мета семінарія полягала «у вивченні найбільш важких і досі не розроблених питань історії господарства і соціальної історії московського періоду» [21, спр. 28, арк. 1]. «Довнарята» (так жартома називали себе гуртківці): О. Ю. Гермайзе, Ф. А. Ернст, Г. А. Максимович, П. В. Клименко, Б. Г. Курц, В. О. Романовський, П. П. Смирнов, М. Ф. Яницький та ін. досліджували серйозні

наукові проблеми, вчилися працювати з історичними джерелами, ефективно використовувати архівну інформацію, готували статті до наукового збірника – друкованого органу гуртка. Василь Базилевич виконував ще й обов'язки бібліотекаря семінарію. В осередку молодих науковців на методологічному і тематичному підґрунті школи В. Б. Антоновича формувалася київська школа дослідників російської історії — у майбутньому авторитетних учених. Упродовж 14 років існування гуртка (1903-1917) в ньому розвинулися наукові зацікавлення майже 100 студентів, понад 50 найкращих праць яких було опубліковано в науковому збірнику семінарію. Праці своїх вихованців М. В. Довнар-Запольський з повагою оцінював як “солидныя по объему и по значенню научныя труды” [21, спр. 163, арк.1]. Серед таких “трудов” були й студентські вправи В. М. Базилевича, здатність якого до самостійних наукових досліджень відзначав керівник. 1914 року в “Юбилейном сборнике Историко-Этнографического Кружка при Университете Св. Владимира” побачила світ його перша ґрунтовна наукова розвідка про російсько-кримські відносини — “Из истории московско-крымских отношений в первой половине XVII века. Посольство Т. Я. Анисимова и К. Акинфиева в Крым 1633—1634 гг. [22].

Розвинуті в навчальних аудиторіях здібності й здобуті знання стали Василю Базилевичу в нагоді. В пошуках матеріальної підтримки від 1912 року за рекомендацією своїх гімназійних викладачів М. В. Стороженка та М. І. Тростянецького В. М. Базилевич отримав позаштатну роботу в промонархічній газеті “Киевлянин”, з якою співпрацював до 1919 року. Його перу належали історико-літературознавчі статті, інформаційні повідомлення, підписані криптонімом “Б-ь”. Серед інших помітна розлога замітка “На “козацких могилах”, у якій детально висвітлено подорож гімназистів і студентів Університету св. Володимира на поле Берестейської битви 1651 р., описано освячення церкви в с. Острова [23].

Під час Першої світової війни В. Базилевич разом із студентами та викладачами університету з вересня 1914 р. по травень 1916 р. перебував у евакуації в Саратові. Там продовжував займатися науковою роботою. Вже наприкінці 1915 р. у “Трудах Тульской Губернской Ученой Архивной Комиссии” (Кн. II, 1914–1915; Тула, 1915) з'явилася його археографічна публікація

“Несколько документов къ истории Веневских засеков въ XVII веке [1638 г.]” (С.125–156) із фондів МАМЮ (15 документів: чолобитні, отпуски царських грамот, склад дозору Веневської Княжої засіки 184 р.). В цей час він був свідком створення 1915 р. спілки молодших університетських викладачів “Молода академія”, діяльність якої згодом кваліфікувалася органами ДПУ як «контрреволюційна». Одразу після повернення з евакуації 17 вересня 1916 р. В.М.Базилевич отримав дипломом № 51311/9400 про закінчення історико-філологічного факультету, срібну медаль за курсовий твір «Тульская окраина по писцовым книгам XVI века» і залишився професорським стипендіатом по кафедрі російської історії, якою керував професор М. В. Довнар-Запольський. В новому статусі він долучився до роботи «Молодої академії», засідання якої відбувалися по черзі в помешканнях його членів. Проведення однієї з таких зустрічей на квартирі В. М. Базилевича згодом інкримінувалося йому як провина перед радянською владою.

В науковій праці під керівництвом М.В.Довнар-Запольського молодий дослідник продовжив вивчення писцевих книг Тульського краю – важливого джерела історії Московської держави, що вимагали детального ознайомлення з фондами російських архівів. Проаналізувавши, згідно зі складеною програмою, історіографію питання й дослідивши відомі видання писцевих книг (Російського географічного товариства та Археологічної комісії), він отримав за рекомендацією керівника наукове відрядження до Москви для детального опрацювання джерел у архівах Міністерства юстиції та Міністерства закордонних справ, де зберігався “основний фонд писцевого матеріалу” [24, спр. 2]. У детальних звітах про свою працю в московських архівах дослідник ретельно перелічував опрацьовані джерела, вказував на перспективні напрямки дальших студій, виявляючи свідомий підхід до наукової роботи.

Одночасно В. М. Базилевич набував досвіду науково-педагогічної діяльності, викладаючи в різних навчальних закладах історію Росії та України, історію Києва та Київщини. 1916 року як викладач історії й класний наставник він повернувся до рідної гімназії, був активним членом шкільної ради, організував історичний гурток, прагнув виховувати своїх учнів порядними людьми, знавцями історії рідного краю, «справжніми інтелігентами» [24, спр.3]. Крах Російської імперії порушив звичний хід життя вченого:

рушилися ідеали, бракувало коштів для життя. Він вважав, що Жовтневий переворот 1917 року порушив історичний процес розвитку Росії, приніс анархію. Мабуть, не випадково, в зв'язку з цим молодий вчений і педагог прийняв запрошення професора П. М. Ардашева щодо співпраці з добре фінансованим ОСВАГ (ОСВідомчою Агенцією, з лютого 1919 р. – «Відділ пропаганди при уряді Збройних сил Півдня Росії») – інформаційно-пропагандистським органом Добровольчої армії (1918 – 1920). Це відповідало його монархічним поглядам, симпатії до генерала А.І. Денікіна (засновника ОСВАГу) і давало непоганий тимчасовий заробіток. ОСВАГу підпорядковувалася низка газет і журналів, видавалися плакати, брошури, листівки. 1919 р. В.М. Базилевич брав участь у створенні історико-літературних брошур, перша з яких присвячувалася творчості М. В. Гоголя. Однак у вир революційних подій він не поринув: працював на посадах асистента, професора в Київському народному університеті-політехнікумі (1918– 1921), Прискорених (тимчасових) педагогічних курсах (1920– 1921), Робітничо-селянському університеті (1920– 1921), Педагогічних курсах імені Пирогова (1921– 1925), Київському інституті народної освіти (від 1920 р.) та ін. До кожної лекції готувався ретельно, задля унаочнення викладеного матеріалу широко застосовував екскурсії, які проводив із натхненням.

Особливе значення для становлення В. М. Базилевича як лектора вищої школи мав Київський археологічний інститут. На початку 1918 р. він радо погодився на пропозицію фундатора інституту, свого наставника М. В. Довнар-Запольського, щодо викладання в КАІ [25]. 2 червня 1918 р. його було обрано асистентом кафедри юридичних старожитностей. Відтоді до закриття інституту в 1924 р. він був одним із найвідданіших співробітників цього навчального закладу. Уже в першому семестрі в розкладі з'явився його курс «Російські урядові архіви» (1 година на тиждень) [26, арк. 9]. Добре обізнаний з фондами московських архівів, він давав ґрунтовні знання, передавав виховану М. В. Довнар-Запольським любов до джерел, вміння опрацьовувати їх. Важливість викладання в археологічному інституті профільних дисциплін була настільки очевидною, що Рада інституту домоглася від Губернського військового комісаріату звільнення в березні 1919 р. В. М. Базилевича, В. М. Зуммера та М.Ф. Яницького від призову з

наданням їм можливості «продолжить службу государству на педагогическом поприще» [26, арк. 11]. Під час викладання в КАІ В. М. Базилевич розробив цікаві й нині програми курсів: «Російські урядові архіви», «Архіви Петрограда і Москви з оглядом українських документів», «Українські й російські архіви» і викладав їх упродовж 1918–1922 рр. на архівно-археографічному відділенні. Після скорочення археографічного відділення КАІ в результаті численних реформ і надання в листопаді 1922 р. інституту статусу археологічних курсів при Науково-дослідній кафедрі мистецтвознавства (керівник — акад. Ф. І. Шміт), йому довелося також викладати ще й спеціальні історичні дисципліни: геральдику, сфрагістику, генеалогію, нумізматику. Крім того, він виконував обов'язки помічника ученого секретаря КАІ (Н. Д. Полонської-Василенко), був членом Ради інституту, керував навчальними екскурсіями по Києву, до Чернігова, Канева й Переяслава. Задля полегшення самопідготовки тексти найважливіших лекцій Радою КАІ було вирішено видавати коштами самих студентів (за їхньою пропозицією). Серед таких курсів була «Геральдика» В. М. Базилевича. Метою видання, як вказувалося в стислій передмові, було «дать слушателям хотя бы краткое руководство по геральдике, вследствие отсутствия необходимых пособий не только на книжном рынке Киева, но и в киевских книгохранилищах» [27, № 838]. Через скрутні матеріальні й технічні умови (наклад готувався на друкарській машинці) було підготовлено всього 25 примірників. Про ставлення В. М. Базилевича до інституту, де він набув практичного досвіду, отримав звання професора свідчить і факт дарування бібліотеці КАІ частини своєї книгозбірні – чи не найбільшого скарбу науковця, якого знали як фанатичного книголюба. Роки роботи в інституті позначені для нього встановленням теплих стосунків з С. І. Масловим, дружбу якого він надзвичайно цінував.

Із професором Масловим Базилевич співпрацював і поза межами КАІ: в справі створення в серпні 1917 р. Товариства друзів церковної культури (голова – С. І. Маслов), метою якого засновники (Н. Д. Полонська, В.М. Базилевич, О. О. Глаголев, О. К. Жураховський, П. І. Кудрявцев, С. І. Маслов та ін.) визначили розроблення та популяризацію питань церковної культури, історії релігії, церковної літератури, церковної археології і мистецтва [28]; в діяльності Історичного

товариства Нестора-літописця, дійсним членом якого учений став 1917 р., згодом увійшов до складу президії, отримав повноваження помічником секретаря, змінивши на цій посаді С.І. Маслова; в Археографічній секції (відділі) Підвідділу по ліквідації майна церков та релігійних товариств при Колегії соціальною забезпечення Київського виконкому (квітень-серпень 1919 р.); у Музеї війни та революції при історико-філологічному відділі Київського університету, до створення якого під керівництвом С.І. Маслова долучився восени 1919 р. як помічник завідувача майбутньої установи [29]. На його плечі лягла відповідальність за формування музейного фонду, для якого відбиралися газети, агітаційні плакати, листівки, брошури, книги революційної тематики, та архівні документи. Виявляли й збирали їх В. І. Маслов, М. Я. Калинович, П. М. Попов, Т. С. Айзенберг та ін. Серед перших комплексів архівних документів, переданих до музею, був архів Першої Київської чоловічої (Олександрівської) класичної гімназії, матеріали архіву друкарні І. М. Кушнарєва і К. Фундатори музею докладали значних зусиль, щоб зберегти такі матеріали від знищення, проводили широку науково-організаційну роботу. Та належно впорядкувати їх не вдалося. В жовтні 1921 р. музей включено до складу Історичного кабінету під керівництвом О. П. Оглоблина, а у серпні 1924 р. передано до Істпарту В. М. Базилевич продовжував працювати там після 1924 року.

1920-ті роки стали найактивнішим періодом наукової діяльності В.М.Базилевича. Як киевознавця його планував запросити М. П. Василенко до складу співробітників Науково-дослідної кафедри історії України, створеної 1922 р. при Київському ВІНО. Проте відвідав засідання кафедри В. М. Базилевич лише один раз – Науковий комітет Наркомпросу не затвердив запропонованого академіком складу [30]. Більше того, влітку 1923 р. він потрапив під слідство в зв'язку зі справою «Центра дій». За влучним визначенням Н.Д.Полонської-Василенко, це «був перший гарматний постріл по інтелігенції, професурі, Академії Наук» [31, с. 431]. Починаючи з червня 1923 р. у Києві було заарештовано понад сотню науковців та аспірантів і професорів університету. Як згадувала вчена, «більшу частину з них було звільнено за місяць-два після багаторазових допитів з загрозами, до «вищої міри» включено» [31, с. 431]. Серед останніх був і В.М.Базилевич.

Того ж року молодий науковець почав ґрунтовне вивчення історії декабристського руху під керівництвом академіка Д.І. Багалія. В. М. Базилевич підготував і видав цілу серію праць про рух декабристів, присвячених діяльності Південного таємного товариства, повстанню Чернігівського піхотного полку, біографічних розвідок, взяв найактивнішу участь в укладанні ювілейних збірників, широко популяризував архівні джерела до історії декабризму в Україні. Він фактично був єдиним із представників школи М. В. Довнар-Запольського, хто продовжив розпочатий наставником напрям досліджень. Надзвичайно цінуючи в науковій праці використання архівної інформації, вчений із метою забезпечення повноти використання джерельної бази цього напрямку досліджень окреслив коло архівних фондів, обов'язкових для студіювання: архів Київського генерал-губернатора, архіви губернаторів, архіви дворянських зібрань (біографічні відомості, матеріали щодо землеволодінь), архіви воїнських частин, де служили декабристи, архіви церковні (для уточнення біографічних даних), родинні архіви. З архівними документами працював сумлінно і наполегливо, до виявлення і опрацювання історичних джерел до вивчення руху декабристів в Україні залучав і своїх вихованців – студентів КАІ. Діапазон пошуків дослідника не замикався на українських архівосховищах. В. М. Базилевич з метою уточнення місця зберігання потрібних йому документів листувався з Пушкінським Домом (Інститутом російської літератури) при Російській академії наук (особисто – з одним із його засновників і з жовтня 1922 по лютий 1924 р. директором, видатним літературознавцем-пушкіністом, істориком літератури, рідним братом українського генеалога і організатора архівної справи В.Л. Модзалевського – Б. Л. Модзалевським), Державною публічною бібліотекою в Ленінграді. Підготовка до відзначення столітнього ювілею повстання декабристів значно активізувала дослідження цієї тематики, в яких В. М. Базилевичу «безперечно належить перша роля» [32]. Результатом копіткої роботи з вивчення джерел стали організовані ним майже самотужки 1925–1926 рр. у Музеї війни та революції ювілейна виставка «Декабристи», його публікації в ювілейному числі журналу «Былое» (1925, № 6), іркутському збірнику «Сибирь и декабристы» (1925), виступи на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця: «Повстання

Чернігівського полку», “Збитки людности під час повстання 1825 – 1826 рр.”, “Декабристи на Сибіру”, “Декабрист Юшневський та Гнідич” (1926). Незабаром вийшла друком ґрунтовна праця Базилевича “Декабристи на Київщині 1825–1925” (ДВУ, 1926). Цінності книзі надавало не лише всебічне висвітлення означених подій, а й 15 унікальних світлин: П. І. Пестеля, В. Л. Давидова, С. П. Трубецького, видів Києва, Мотовилівки, Кам’янця тощо. Ґрунтовними були також коментарі до малюнків, примітки. Того-таки року в друкарні Київського політехнічного інституту мізерним накладом – 100 примірників – вийшли нариси “Декабристы” (“Восстание Черниговского полка”, “Восстание декабристов и Киев”, “Декабристы в Сибири”). Видання містило бібліографію праць ученого, в якій 6 видань із 11 – присвячені проблемам декабристів. 1927 року працю було відзначено премією Наркомпросу. Одну з розвідок цієї тематики «Декабрист Юшневський і Гнідич» було вміщено також у “Ювілейному збірнику на пошану академіка Д. Й. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності” (К., 1927). Як відзначив без оціночних коментарів у рецензії на збірник К. В. Харлампович, “В. М. Базилевич розповідає про декабриста Юшневського та його стосунки до М. І. Гнідича” [33]. Важливим словом у вивченні руху декабристів стало й упорядковане ним спільно з В. В. Міяковським та Л. П. Добровольським видання “Повстання декабристів на Україні” (Х., 1926).

Крім улюбленої теми, В. М. Базилевич мав інші наукові зацікавлення, виступав із ґрунтовними доповідями на вчених зібраннях, брав активну участь у обговоренні, ініціював теми зібрань, сприяв установленню творчих контактів між товариствами. Текст однієї з доповідей – слова про старшого колегу І. М. Каманіна, виголошеного на засіданні Архівної ради при Архівному управлінні 28 лютого 1921 р. та Історичного товариства Нестора-літописця 22 січня 1922 р., він розмноживши на друкарській машинці у невеликій кількості примірників, аби залишилася тепла згадка про унікальну людину. “Он был увлекательным собеседником, добрым советником и неисчерпаемым источником знаний для всех – особенно для начинающих историков и любителей архивного дела и старины”, – наголошував В. М. Базилевич [27, № 839]. Особливо його захоплювала щира постійна готовність

І. М. Каманіна прийти на допомогу, юна незадоволеність й інтерес до поступу архівістики (мріяв створити поряд з археологічним окремих архівний інститут!), незмінна любов “старого киевлянина, всегда верного своему городу” до Києва. Останнє В. Базилевич відчував душею, часто називаючи в листах Київ (слідом за Майстром – М. О. Булгаковим) просто “Городом”.

Малодосліджені питання історії Києва вчений висвітлював і у своїх виступах на засіданнях у ВУАН (як член комісії соціально-економічної історії України та порайонного дослідження історії України). Інтерес у цьому контексті мають його наукові доповіді: “В. С. Іконников як історик Києва”, “Герб м. Києва”, “З архіву Київської бурси “Приходно-расходныя книги начала XIX в.””, “Реставраційні роботи в Софійськiм соборі влітку 1928 р.” та ін. [34, 35]. Високо цінуючи російську класичну літературу, В. М. Базилевич популяризував її в Україні. В листопаді 1921 року з його ініціативи та за його участю як члена Ювілейної комісії (А. М. Лобода, П. П. Смирнов, В. М. Базилевич та ін.) було проведено спільне зібрання Історичного товариства Нестора-літописця та Історико-літературного товариства, присвячене 100-літтю від дня народження М. О. Некрасова. 1924 року в Києві та 1925 – у Чернігові вийшла його невеличка праця “Пушкін у Чернігові”, в якій за спогадами поета А.І. Подолинського висвітлювався епізод перебування О. С. Пушкіна в серпні 1824 р. у Чернігові. 1827 р. О.С.Пушкін схвально відізвався про першу романтичну поему київського поета Андрія Подолинського «Див і Пері». Постаті О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, О. С. Грибоедова, їхні зв’язки з Україною згодом ще неодноразово привертати увагу вченого.

До біографічних розвідок В. М. Базилевича часто наvertали краєзнавчі дослідження. Закоханий у своє місто, він розробляв екскурсійні маршрути, намагався найповніше розповісти про його пам’ятки та історію. В своїй *curriculum vitae* 1927 р. він зазначав: “Років десять Базилевич веде краєзнавчу роботу, збираючи матеріали що до історії Києва та Київщини” [36, арк. 59]. Як член його екскурсійної комісії Дому вчених керував екскурсіями до Межигір’я, Кирилівської церкви, Софійського собору, на Поділ і Звіринець. В. М. Базилевич був одним із організаторів Першої Екскурсійно-краєзнавчої конференції в Києві (1924), де виголосив дві доповіді. А за дорученням Всеукраїнського бюро краєзнавства та

Історичного товариства Нестора-літописця брав участь у 2-й Краєзнавчій конференції в Москві (9-14 грудня 1924 р), виступивши із повідомленням “Краєзнавчі історико-культурні екскурсії”. Про авторитет В. М. Базилевича серед краєзнавців свідчило обрання його на посаду голови Бюро краєзнавства при відділі освіти Південно-західного округу.

Впродовж 1927–1932 рр. він працював у Київській інспектурі охорони пам’яток культури і природи. В липні 1927 р. Укрнаукою його затверджено на посаді секретаря Київської крайової комісії по охороні пам’яток культури, а 1932 р. він працював як учений секретар комісії. За словами С. Білоконя, у науковця “загострилися почуття персональної причетності до історії”[1]. В. М. Базилевичу довелося побувати в багатьох містах, котрі потребували допомоги комісії: в Тульчині, Білій Церкві, Батурині, на Чернігівщині. Всюди пересвідчувався в необхідності своєї праці, намагався надати потрібну допомогу. Виконуючи свої посадові обов’язки, В. М. Базилевич долучився до рятування від руйнації будинку декабриста П.І.Пестеля та палацу Потоцького в Тульчині, поховання гетьмана Кирила Розумовського та гетьманського палацу в Батурині, палацу графині Браницької в Білій Церкві, чернігівських торговельних рядів, дзвіниці XVIII ст. колишнього воєнного собору і Голосіївської церкви 1840-х рр. у Києві.

1927 року його знову арештовували органи ДПУ. Звинувачували в «провинах» майже десятилітньої давності: співпраці з антибільшовицькими друкованими органами і знайомстві з «ворожими елементами». Але й цього разу кабінетного професора, далекого від політики, через 2 тижні випустили.

Робота в комісії з охорони пам’яток культури сприяла розгортанню його киевознавчих студій. Впродовж 1929–1932 рр. побачили світ такі його праці: «Грибоедов в Києве» (К., 1929), «Роботи над обслідуванням мозаїк Київської Софії» («Хроніка археології та мистецтв», 1931, № 3), «Очерк развития Києва» («Сорок лет Киевского трамвая 1892–1932», 1933) та ін. В. М. Базилевич став чи не найактивнішим автором-упорядником довідника «Київ: Провідник», виданого за редакцією його друга й однодумця Ф. А. Ернста 1930 року під патронатом Народного комісаріату освіти, Всеукраїнської академії наук та Комітету святкування 10-літнього ювілею ВУАН. Перу В.М. Базилевича належать у цьому виданні

45 авторських та 19 у співавторстві з Ф. А. Ернстом статей. Як член обласного громадського комітету з вшанування пам’яті видатного німецького письменника, драматурга, поета Й.-В. Гете Василь Митрофанович опублікував у “Літературному наслідстві” (1932, № 4/6) інформацію про відзначення ювілею в Києві. Помітними заходами ювілейних днів були виставка у Всенародній бібліотеці України (495 експонатів), підготовка 10-томного видання творів Й.-В. Гете українською мовою (за редакцією Д. Ю. Загула), засідання в Київському державному театрі опери та балету. В листопаді 1932 р. він отримав повідомлення про відставку.

Пошуки роботи привели до Всеукраїнського історичного музею Т. Г. Шевченка. В грудні 1932 р. його прийняли на посаду наукового співробітника відділу капіталізму. В. М. Базилевич радів можливості поєднувати наукову і викладацьку роботу: він читав курс «Вступ до краєзнавства» аспірантам музею, працював над організацією виставки про декабристів. Попри подаровану можливість займатися улюбленою справою, доля не була прихильною до вченого. В березні 1933 р. він знову привернув увагу органів ДПУ. Після проведення згідно з ордером № 1300 (від 17 березня 1933 р.) співробітником ДПУ Острушко обшуку в помешканні вченого на вулиці Стрілецькій, буд. 1, кв. 11 21 березня його арештували. Звинувачили в членстві в контрреволюційній організації (ст. 54-11) “Азбука”, «Надніпровській контрреволюційній організації в Києві» та участі в денікінській освідомлювальній службі ОСВАГ [37 спр. 5530 фп, арк. 1]. На допитах В. М. Базилевич не лише не заперечував звинувачення, а й підтвердив існування міфічної контрреволюційної націоналістичної організації у Всеукраїнському історичному музеї в складі Б.К. Пилипенка, Я. М. Струхманчука, П.В.Клименка, П. П. Курінного, В. Є. Козловської та ін., а також факт вербування його Б.К.Пилипенком до цієї організації. Однак рішення слідства в зв’язку з цим було нелогічним, зважаючи на те, що “следствием доказана причастность Базилевича к контрреволюционной организации”, визнано було “все же нецелесообразно предание его к суду”[37, спр. 5530 фп, арк. 63]. Мабуть, навіть слідчі ДПУ не могли повірити в причетність «монархіста Базилевича» до націоналістичної організації. Можливо, були інші мотиви. Але через 4 місяці він вийшов на волю.

У вересні 1933 р. учений повернувся до музею, в 1933-1934 рр. викладав на Всеукраїнських музейних курсах спеціальні історичні дисципліни. Обмежена кількість годин визначала завдання лекцій: подати в концентрованому вигляді основи палеографії, епіграфіки, хронології, сфрагістики, геральдики, нумізматики, “маючи на увазі значення для музейної роботи” [27, № 4677-4678, арк. 53]. Тексти розроблених ним програм та анкети слухачів курсів, що відклалися у фондах ЦДАВО України (ф. 14, ф. 166) та Інституту рукопису НБУ імені В. І. Вернадського (ф. 33), свідчать про високий науковий та професійний рівень його лекцій. Багато повчального зберігають вони донині.

Не припиняв В. М. Базилевич і наукові пошуки. Виявлені ним документи про перебування в Україні видатного французького письменника Оноре де Бальзака привернули увагу московських колег, що засвідчила публікація в “Правді” (1932 р., 28 листопада). Про унікальні автографи Бальзака В. М. Базилевич розповів і на сторінках журналу “Життя та Революція” (1933, № 3). Водночас він залишився вірним улюбленій тематиці – рух декабристів, історія Києва, творчість О. С. Пушкіна і М. В. Гоголя. Працював натхненно й захоплено, намагаючись заховатися в творчості від політизованої дійсності. Його публікації впродовж 1933—1934 рр. з’являлися в російських періодичних виданнях.

5 квітня 1935 р. його арештували знову [37, спр. 66177 фп, арк. 2] за звинуваченням у членстві в контрреволюційній монархічній організації “Азбука” та активній участі в роботі денікінського ОСВАГу. Під час арешту було вилучено коштовну книгозбірню, «несколько тысяч книг, в большинстве по истории и литературе и за несколько лет комплекты «Киевлянина» и другие газеты дореволюционного издания», що займала дві з трьох кімнат, у яких мешкав професор Базилевич [37, спр. 66177 фп, арк. 5]. Після кількомісячних допитів, у серпні 1935 р., його як особу, що спрямовувала «свою деятельность на свержение Соввласти и одновременно занимался сбором материалов шпионского характера» відповідно до ст. 54-а, 6, 11, 13 УК СРСР [37, спр. 66177 фп, арк. 10] було засуджено до 5 років «виправних трудових таборів» [37, спр. 66177 фп, арк. 123]. Заслання відбував у Біробіджанській республіці.

Після звільнення в 1940 р. В.М.Базилевич мріяв повернутися в Україну. Оскільки мав за-

борону на проживання в Києві, робив спроби знайти помешкання й роботу в Чернігові, Прилуках, звертався до братів Маслових за допомогою. Однак доля готувала йому інше місце останнього притулку – він оселився в російському Таганрозі, де з великими складнощами отримав посаду наукового співробітника місцевого краєзнавчого музею. Нарешті отримавши можливість працювати науково, з найбільшою гіркотою згадував про втрачену бібліотеку, якої йому так бракувало в Таганрозі. Проте писав багато [38]: 1940 року підготував видання “Таганрог в исторических датах 1696—1940”, “Пушкин в Таганроге”, до збірника “Звенья” подав кілька публікацій: “Восстание декабристов в Таганроге”, “Стихотворение декабриста А. П. Барятинского”, “Неизданное письмо А. Н. Толстого”. Складена ним 25 жовтня 1940 р. бібліографія праць включала 45 позицій (без газетних публікацій перевидань) [27, № 1046]. Із Таганрогу надійшов і його останній лист в Київ від 24 листопада 1940 р. (привітання з ювілеєм С. І. Маслова), що зберігся особовому фонді вченого. В ньому, на жаль, жодного слова про себе, але є найголовніше – безмежна щира туга за тим, чого повернути не можливо, й підпис: “искренне любящий Вас В. Базилевич” [27, № 5141].

До смерті науковця залишалося всього два роки. Залишивши восени 1941 р. у зв’язку з загрозою окупації місто, директор музею К. І. Чистосердов передав свої обов’язки професору Базилевичу («разом із всіма документами, печатками й ключами») [39]. Як музейний працівник, учений дуже добре усвідомлював свою відповідальність за долю унікальних історико-культурних скарбів. Після запровадження «нового порядку» окупанти розпочали планомірне вилучення і підготовку до вивезення найцінніших експонатів музею до Німеччини. В.М.Базилевич намагався переробити опис колекції “Нумізматики”, не вказавши частини експонатів, щоб зберегти їх від вивезення. Та вже в липні 1942 р. за наказом німецької влади його перевели на посаду наукового співробітника, директором став бухгалтер музею В.С.Строев [39]. Наприкінці листопада гітлерівці арештували вченого, а його квартиру опечатали. В розпачі він звертався до окупаційної влади з проханням про звільнення. Звернулися до гітлерівців і колеги за дозволом про передачу йому речей особистого користування. Однак, щоб взяти речі, треба було відкрити кімнату. Акт відкриття кімнати

містив загрозливі відомості. В ньому було зафіксовано знахідку деяких музейних експонатів і опису колекції “Нумізматики”. В грудні 1942 року вченого стратили. Він не дожив кілька днів до свого 50-літнього ювілею. 30 серпня 1943 р. Таганрог було звільнено від окупантів. Останньою звісткою дійшло до друзів офіційне повідомлення власним кореспондентом “Известий” з Ростова-на-Дону: “Научный сотрудник Таганрогского краеведческого музея профессор Базилевич В. М. расстрелян гестаповцами за попытку сохранить народное достояние — скрыть от гитлеровских бандитов некоторые экспонаты” [40]. Пожовкла вирізка з газети — німе свідчення скорботи за товаришем — збереглася в особовому фонді С. І. Маслова (ІР НБУВ, ф. 33). А в 1989 р. двоюрідна сестра В.М.Базилевича — єдина родичка самотнього вченого — отримала офіційне повідомлення про те, що згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР

від 16 січня 1989 р. «Про додаткові заходи щодо відновлення справедливості щодо жертв репресій, які мали місце в період 30-40-х і на початку 50-х років» Василя Митрофановича Базилевича реабілітовано [37, спр. 66177 фп, арк. 125].

Відтоді сплило багато часу. І можливо нині, в ювілейний рік вченого, що збагатив своїми працями киевознавство, декабристознавство, спеціальні історичні дисципліни, слугував прикладом своїм студентам у ставленні до наукової праці, безмежно любив Київ, варто згадати пропозицію авторитетного вченого С.І.Білоконя про потребу увічнення пам'яті київського історика В.М.Базилевича. Хочеться вірити, що на будинку по вул. Стрілецький, де він мешкав, чи на приміщенні одного з корпусів Київського національного університету імені Тараса Шевченка, де він навчався і викладав, зусиллями небайдужих киян з'явиться нарешті меморіальна дошка, яка б нагадувала сучасникам про цю яскраву людину.

Джерела та література

1. Білокінь С. Подвиг науковця // Прапор комунізму. — 1987/ — 19 серпня. — № 191.
2. Вербовий О.В. Наукова та педагогічна діяльність Василя Базилевича (1892–1943) [Текст]: дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Вербовий Олексій Вікторович; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2004. — 193 арк.
3. Белоконь С. Подвиг Базилевича // Таганрогская правда. — 1987. — 12 ноября. — № 216.
4. Казьмирчук Григорій Дмитрович, Сілкин А.В. В.М. Базилевич і зародження краєзнавчого напрямку в українському декабристознавстві 1920-х рр. // VII Всеукраїнська наукова конференція “Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність”. — Ч.І. — К., 1995. — С. 37–39.
5. Казьмирчук Григорій, Вербовий Олексій. Василь Митрофанович Базилевич: життя й наукова діяльність // Спеціальні галузі історичної науки: на пошану М. Я. Варшавчика / Редкол. Я. С. Калакура (гол. ред.) та ін. — К., 1999. — С. 138-146.
6. Матяш Ірина. Василь Базилевич: грані таланту й трагізм долі // Київська старовина. — 2000. — № 4 (334). — С. 123-134.
7. Казьмирчук Григорій. Історія руху декабристів у вивченні професора Київського університету Василя Базилевича // Декабристи в Україні: Дослідж. й мат. — К., 2007. — С. 4-23.
8. Вербовий Олексій. Життєвий шлях українського декабристознавця Василя Митрофановича Базилевича // Декабристи в Україні: Дослідж. й мат. — К., 2007. — С. 111-143.
9. Матяш І. Базилевич В. М. //Українські архіви: Біобібліограф, довід.: У 3-х вип. — Вип. 1-й (XIX ст. — 1930-ті рр.). — К., 1999. — С. 29–32.
10. Матяш І. Базилевич Василь Митрофанович // Енциклопедія сучасної України. — Т. 2. — К., 2003. — С. 86.
11. Панькова С. Базилевич Василь Митрофанович // Видатні діячі науки і культури Києва в історико-краєзнавчому русі України: Біографічний довідник у 2-х част. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. — Ч.1. — С. 56-63.
12. Матяш І. Базилевич Василь Митрофанович // Українська архівна енциклопедія. — К., 2008. — С. 165-166.
13. Вербовий О. В. Базилевич Василь Митрофанович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення / Під ред. проф. Г.Д. Казьмирчука. — К., 2007. — С. 153.
14. Казьмирчук Г.Д. Базилевич Василь Митрофанович // Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності/ За заг. ред. А.П. Коцура, В.П. Кокур, Н.В.Терес. — К., 2009. — С. 31-33. (всього 688 с.)
15. Режим доступу: http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B0%D0%B7%D0%B8%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C_%D0

%9C%D0%B8%D1%82%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

16. 15 січня 2013 року в Історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського (Київ, вул. Паньківська, 9) відбулася Науково-краєзнавча конференція «Грані таланту та трагізм долі» (до 120-річчя від дня народження історика, краєзнавця, музеолога, архівіста, бібліофіла Василя Базилевича).

17. Тексти віршів В. М. Базилевича див. у статті: Артющікіна Т.А. Чужой среди своих, чужой среди чужих // Вехи Таганрога. – 2001. – № 7. – С. 51-55. «Ведь я историк и мечтатель, никем не признанный поэт...»

18. Василь Митрофанович Базилевич народився 31 грудня 1892/12 січня 1893 р.

19. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 464, спр. 432.

20. Див.: Михальченко С.И. М.В. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель // Вопросы истории. — 1993. — № 6. — С. 162-163.

21. ЦДІАК України, ф. 262, оп. 1.

22. Базилевич В. М. Из истории московско-крымских отношений в первой половине XVII века. Посольство Т. Я. Анисимова и К. Акинфиева в Крым. — К.: Типогр. 2-й артели, 1914. — 23 с.

23. Базилевич В. На “козацких могилах” // Киевлянин. — 1912. — № 145. — С. 2. — Підп.: Б-ь.

24. ЦДІАК України, ф. 833, оп. 1.

25. Матяш І. Б. Перший український осередок фахової підготовки архівістів (до 80-ліття Київського археологічного інституту) // Київська старовина. – 1998. – № 6 (324). – С. 53-73.

26. Державний архів Київської області, ф. 1187, оп. 1, спр. 2.

27. ІР НБУВ, ф. 33.

28. ІР НБУВ, ф. 42, № 280.

29. Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 249, арк. 1.

30. Ульяновський В. І. Київська науково-дослідна кафедра історії України академіка М. П. Василенка: нові матеріали // Україніка: архівні студії. – К, 1997. – С. 5-54.

31. Полонська-Василенко Наталія. СВУ та ВУАН (до 30-ліття процесу СВУ) // Полонська-Василенко Наталія. Спогади/Упоряд. В.Шевчук. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 591 с.

32. Добровольський А. П. Decembriana (до підсумків ювілейної літератури про південний декабризм) // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Йвановича Багалія. — К., 1927. — С. 901.

33. Харлампович К. [Рецензія] // Записки Історико-Філологічного Відділу. – Кн. 19. – 1928. – С. 284. – Рец. на: Ювілейний збірник на пошану академіка Д. И. Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та 50-х роковин наукової діяльності (К., 1927).

34. Історія Академії наук України (1918–1923): Документи і матеріали. – К: Наук, думка, 1993. – С. 548.

35. Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії Наук // Записки Історико-філологічного Відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. XXXII.

36. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 6, спр. 9410, арк. 59.

37. ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1.

38. Киевский ученый погиб в Таганроге // Грани месяца. – 2002, декабрь. – С. 20.

39. Таранова Светлана. Подвиг музейного работника // Время Таганрога. – 2009, 1 августа.

40. Немецкие варвары разграбили музей в Таганроге // Известия Советов Депутатов трудящихся СССР. — 1943. – 4 сентября.

Ірина Матяш

«Історик и мечтатель» (к 120-летию со дня рождения Василия Митрофановича Базилевича)

В статье раскрыты основные вехи жизни историка Василия Митрофановича Базилевича (1893-1942), показан его вклад в развитие специальных исторических дисциплин, музейного дела, краеведения, киевоведения, декабриствоведения.

Ключевые слова: Базилевич Василий Митрофанович, декабриствоведение, киевоведение.

Irina Matiash

"Historian and dreamer" (to the 120th anniversary of the birth of Basil Mitrofanovich Bazylevych)

The article highlights the major milestones of life of a historian Basil Mitrofanovich Bazylevych (1893-1942) as well as his contribution to the specialized historical disciplines, museum research, ethnology, the study of Kiev, the study of Decembrists.

Key words: Bazylevych Basil Mitrofanovich, study of Decembrists, study of Kyev.